

KEMAL HRELJA,
Sarajevo

RAZVOJ INDUSTRIJE U BOSNI I HERCEGOVINI DO DRUGOG SVJETSKOG RATA

UVODNE NAPOMENE O INDUSTRIJSKOJ REVOLUCIJI*

Golem broj privrednih historičara definira industrijsku revoluciju kao prijelaz s ručnog na mašinski rad, to jest svodi sadržaj industrijske revolucije na promjenu tehničke komponente proizvodnih snaga. Logična posljedica toga polazišta — uz sudjelovanje historijskih događaja u Engleskoj od 1760. godine, u kojoj se prvo mehanizirao proces pamučne industrije — jeste da golem broj autora pri određivanju pojma industrijske revolucije ograničava industrijsku revoluciju na laku industriju, odnosno na pamučnu industriju. Promjene u prijevozu, komunikacijama, metalurgiji, rudarstvu i stvaranje kemijske industrije ili se uopšte ne razmatraju u okviru rasprava o industrijskoj revoluciji, ili se samo usputno tumače, ili se pak jednostavno svrstavaju u »naredne pojave«.¹

Istina, ima pokušaja da se takvo shvatanje pojma industrijske revolucije proširi. Privredni historičar H. Mottek uključuje u sadržaj industrijske revolucije i značajni prevrat u proizvodnji željeza i čelika, izgradnju željeznica i stvaranje kemijske industrije. Slično proširenje pojma industrijske revolucije uvažavaju i Purs i Kula. Pa ipak sva ta tumačenja sadržaja i pojma industrijske revolucije pokazuju se uskima. Naime, ne može se ograničiti industrijska revolucija samo na radikalne promjene sredstava za rad. Nju treba shvatiti kao revoluciju, to jest kvalitetni skok, proizvodnih snaga u njihovoj cjelini, dakle, uključujući

* U napomenama obrađujemo pojavu industrijske revolucije isključivo s gledišta proizvodnih snaga, ostavljajući po strani problem proizvodnih odnosa i društvene nadgradnje, koji su također bili u doticaju s industrijskom revolucijom.

¹ Takvo shvatanje, među ostalima, zastupa i poznati privredni historičar Jürgen Kuczynski. O tome raspravlja u svojim radovima: »Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Kapitalismus«, Berlin 1964. g. i »Studien zur Geschichte des Kapitalismus«, Berlin 1957. Mottek, »Wirtschaftsgeschichte Deutschland, Berlin 1964, Schröter Bachor, »Die deutsche Maschinenbauindustrie in der industriellen Revolution«, Berlin 1962.

• Pod industrijskom revolucijom podrazumijevamo zamjenu ručnog rada mašinama u proizvodnji dobara . . .«, a potom autor prelazi na prikaz razvoja pamučne industrije u SAD, Faulkner-Kepner: America — Its History and People, str. 406, i dalje, četvrto izdanje, New York—Toronto—London 1950.

Isto mišljenje zastupaju: T. S. Ashton u djelu »The Industrial Revolution«, 1760—1830, Haussherr, Kulischer, Birnie, i drugi. W. Kula »Problemy i metody historii gospodarceja«, Warszawa, 1963. god.

sve njezine komponente. U ovom slučaju prevrat u organizacionim formama društvenog rada, kao i promjene u organizaciji proizvodnje, također postaju elementi industrijske revolucije.

Ključna tačka industrijske revolucije jest prijelaz s ručnog na mašinski rad na osnovi upotrebe mašina radilica. To je opšteverificirana tvrdnja koju niko ne osporava. Pod znak sumnje stavlja se kategoričan stav pojedinih autora da se taj fenomen proglasi kao jedini kriterijum industrijske revolucije.

Formulacija koja govori o »prijelazu« također nije najpodesnija. »Prijelaz« u smislu preobrazbe, bio bi i onda, na primjer, kada se ručni rad zamijeni mašinama, a ostalo odvijanje proizvodnog procesa ostane po starom.

Zbog svega ovoga teško se može braniti stav da se jednostavna zamjena ručnog rada mašinama radilicama označi kao industrijska revolucija. Da bi izvjestan tehnički pronalazak bio primijenjen, moraju pripomoći mnoge druge komponente proizvodnih snaga. Tehnička inovacija kao faktor proizvodnih snaga interesantna je samo onda ako izaziva željeni korisni efekat. Ta korist postiže se upotrebom mašina radilica umjesto dotadašnjeg ručnog rada, ali samo u ograničenoj mjeri, jer time se ne mora još uvijek postići nikakva revolucija proizvodnih metoda u pravom značenju te riječi.

Industrijska revolucija znači prijelaz s ručnog na mašinski rad, ali i stvaranje krupne mašinske industrije, kao njene generalizacije. Nova etapa razvoja proizvodnih snaga — krupna mašinska industrija — razlikuje se od manufakturne ne samo po stepenu razvitka sredstava rada nego i u svojoj cjelini, kao novi oblik proizvodnje i novi sistem proizvodnih snaga. Tek kvalitetna promjena sistema proizvodnih snaga određuje suštinski sadržaj industrijske revolucije. Ona predstavlja kvalitativnu izmjenu proizvodnog organizma. Djelovanje subjektivnog faktora svodi se u krupnoj mašinskoj industriji na sve uži prostor. Drugim riječima, krupna mašinska industrija u velikoj i stalnoj rastućoj mjeri podvrgava proizvodne procese djelovanju njenih objektivnih faktora. Istovremeno u krupnoj mašinskoj industriji organizacija rada, kao posebna funkcija društvene podjele rada, sve se više udaljava od proizvođača i seli se u organizacione, konstrukcione i projektantske biroe.²

Podjela rada i kooperacija, kao elementi proizvodnih snaga, podvrgnuti su, također, kvalitativnim promjenama u procesu industrijske revolucije. Na istoj osnovi mijenjaju se odnosi između proizvodnje i nauke, kao i obim i sadržaj transportnog i komunikacijskog sistema. »... Revolucija u načinu proizvodnje industrije i poljoprivrede naročito je prilila na revolucioniranje općih uslova društvenog procesa proizvodnje, tj. saobraćajnih i transportnih sredstava...«³ I na kraju, industrijska revolucija također znači i novu organizaciju društvenog proizvodnog procesa, koji se usklađuje sa stepenom društvenih proizvodnih snaga. To se realizira pod uslovom što efikasnijeg prekida s tradicijom, stvarajući na

2 »... Sklon društvenog procesa rada u manufakturi je sasvim subjektivan, to je kombinacija djelomičnih radnika; strojni sistem krupne industrije sasvim je objektivni organizam proizvodnje koji radnik zatječe kao gotov materijalni uslov za proizvodnju...« K. Marks, Kapital I, Kultura 1947, str. 328.

3 K. Marks: Kapital I, Kultura 1947, str. 326.

taj način novi kvalitet, novu tvorevinu u individualnom i u općedruštvenom okviru. Istina, mašina radilica, posmatrana s tog gledišta, predstavlja novo ostvarenje. Ona je svakako odlučujući, ali nikako jedini činilac novostvorenog društvenog proizvodnog procesa.

Marks i Engels upotrebljavaju termin »krupna industrija« uvijek u društvenom smislu, kao kompleksni produkcionni sistem jedne zajednice. Pojam »kompleks« shvaćen je ovdje kao cjelina svih proizvodnih snaga i svih proizvodnih grana u jednom nacionalnom ekonomskom okviru. Postojanje i razvitak jedne industrijske grane ima smisla samo tada ako se ona uklapa u cjelinu. Tako shvaćena krupna industrija baca, takođe, novo svjetlo na ponašanje sadržaja industrijske revolucije.

Industrijska revolucija, shvaćena kao sredstvo svih elemenata proizvodnih snaga, temeljito je preobrazila kompleks zanatsko-manufakturnih proizvodnih metoda i krupnom industrijom stvorila širu i pravu materijalno-tehničku bazu kapitalističkog načina proizvodnje. Ona, takođe, uslovljava stvaranje odgovarajuće nacionalnoekonomske strukture koja odgovara zahtjevima krupne industrije, a koja je istovremeno pretpostavka njene egzistencije.

Staljinova teza da je industrijalizacija kapitalističkih zemalja po pravilu započela lakom industrijom, jer je u njoj obrt kapitala brži, pa se ona zbog toga javlja kao »skupljač kapitala« za kasnije podizanje teške industrije — kao i istorijska činjenica da je industrijska revolucija u Engleskoj započela mehaniziranjem procesa proizvodnje u pamučnoj industriji — dali su povoda mnogim privrednim istoričarima da industrijsku revoluciju ograničavaju na laku industriju.⁴ Kako sama teza, tako i zaključci izvedeni na osnovu nje, kojima se ograničava industrijska revolucija na laku industriju, ne mogu odoljeti brojnim sumnjama i prigovorima. Početak jednog istorijskog procesa ne može se izjednačiti s njegovim ukupnim trajanjem, a još manje s njegovom suštinom.

Istina, proces industrijske revolucije počinje u Engleskoj mehaniziranjem pamučne industrije, tako da isti proces nešto kasnije počinje u industriji željeza i čelika, rudarstvu i drugim granama. Međutim, ta vremenska prednost tekstilne industrije nije rezultat pomanjkanja kapitala u metalurgiji, rudarstvu ili drugim granama u prvom redu, nego je rezultat nedovoljne funkcionalne sposobnosti tih industrijskih grana. One stječu odgovarajuću funkcionalnu sposobnost tek u uslovima masovnije primjene mašina. Uostalom, sve do početka XIX vijeka u Engleskoj se mašine proizvode pretežnim dijelom od drveta, a stvaraju ih zanatlije u svojim radionicama ili manufakturnoj radionici. Prema tome, tekstilna industrija, s jedne, a metalurgija, s druge strane, ne razlikuju se prije industrijske revolucije i u njenoj početnoj fazi po tome što prva proizvodi sredstva za potrošnju, a druga sredstva za proizvodnju. One se međusobno razlikuju po njihovoj tehničkoj bazi. Prije industrijske revolucije pretežni dio ukupnog društvenog produkta postojao je u potrošnim sredstvima. Radni instrumenti u zanatstvu i u manufakturi relativno su du-

⁴ J. V. Staljin iznio je ovu tezu u govoru na izbornom skupu u svom izbornom okrugu grada Moskve 9. februara 1946. godine. Ovu tezu, takođe, zastupa privredni istoričar J. Kuzynski.

govječni, pa se njihova obnova vrši tek u relativno dugim vremenskim razmacima. Otuda i nije bilo potrebe za stvaranjem samostalne industrije koja bi proizvodila isključivo sredstva za proizvodnju. Tek s pojavom krupne mašinske industrije stvoreni su uslovi za diobu industrije na odjeljak A i B. Ovaj proces odvija se u toku industrijske revolucije i čini, takođe, jednu od njenih bitnih oznaka.

Različita brzina obrta kapitala u lakoj, nasuprot teškoj industriji, kao posljedica te funkcionalne podjele, takođe je posljedica industrijske revolucije. Ta razlika proistječe iz različitog vremena potrošnje sirovina u proizvodnom procesu u odnosu na trošenje sredstava za rad. Razlike u brzini obrta kapitala zavise od tehničkog faktora, a ne od toga da li se proizvode sredstva za potrošnju ili proizvodnju. Očito je da brzina obrta kapitala ne može poslužiti kao objašnjenje početka i toka industrijske revolucije.

Industrijska revolucija započinje revolucioniranjem sredstava za rad, to jest uvođenjem radnih mašina u proces proizvodnje. Kako je to postupak koji se vremenski može lako datirati, privredni historičari su uglavnom saglasni u određivanju početka procesa industrijske revolucije. Gotovo svi privredni historičari slažu se u tome da je industrijska revolucija započela u Engleskoj oko godine 1760.⁵ Analogno tome, utvrđeni su datumi početka industrijske revolucije i u ostalim evropskim zemljama u kojima se taj proces ostvarivao, kao i u SAD i u Japanu. Međutim, određivanje vremena trajanja i okončanja industrijske revolucije potpuno je sporno u privredno-istorijskoj literaturi, jer je uslovljeno shvatanjem pojedinih autora o tome šta je industrijska revolucija i šta je njen sadržaj.

Na prvi pogled stječe se utisak o velikom šarenilu shvatanja o završetku industrijske revolucije kod mnogih autora. Međutim, pri pažljivijem analiziranju stavova može se izdvojiti njih nekoliko oko kojih se polariziraju ostala brojna shvatanja. Ta mišljenja su:

— Industrijska revolucija u Engleskoj okončana je s mehaniziranjem procesa proizvodnje u pamučnoj industriji;

— okončana je onda kada je proces mehanizacije industrije bio završen; i

— okončana je onda kada su bile mehanizirane najvažnije grane industrije.

Zajedničko za svako od ova tri mišljenja je da njihovi autori polaze od toga da je industrijska revolucija samo kompleks tehničkih inovacija u sferi proizvodnih snaga. Zbog toga se može ovakvim shvatanjima ozbiljno prigovoriti.

Poznato je da se proces mehanizacije u pamučnoj industriji u Engleskoj odvija sve do nakon tridesetih godina XX vijeka i da se uporedo od početka XX vijeka odvija proces mehaniziranja i u drugim indu-

⁵ Takvo mišljenje zastupaju mnogi autori kao: F. Engels, Hammond, Knowels, Ashton i drugi. Interesantno je napomenuti da poznati privredni historičar G. D. H. Cole smatra da industrijska revolucija u Engleskoj počinje znatno kasnije. U svojoj knjizi «Introduction to Economic History 1750—1950 (prijevod kod nas u izdanju Poljoprivred, nakladnog zavoda u Zagrebu 1955 g.) na str. 54 veli: »Ono što se nazivalo »industrijskom revolucijom« odigralo se čak i u Engleskoj mnogo više poslije 1815. godine nego prije. U stvari, ona se pojavila kada su se završili napoleonski ratovi i kada je prošla neposredna poslijeratna kriza...»

strijskim granama. Taj kriterij je još manje prihvatljiv ako se primijeni na druge zemlje, na primjer na Njemačku ili na SAD, u kojima je, s obzirom na zakašnjenje industrijske revolucije u odnosu na Englesku, došlo do sinhronizovane mehanizacije u mnogobrojnim industrijskim granama.

Ako bi se prihvatio kriterij da je proces industrijske revolucije okončan onda kada je proces mehanizacije industrije završen, u tom slučaju bismo se opredijelili za permanentnost industrijske revolucije, jer se procesi proizvodnje stalno usavršavaju i, kao rezultat podjele rada, stalno stvaraju novi.

Do sličnih rezultata se dolazi i pri opredjeljivanju za shvatanje da je industrijska revolucija okončana onda kada se mehaniziraju najvažnije grane industrije. Odmah se postavlja pitanje, koje su to najvažnije grane i nema li svaki period industrijskog razvitka svoje najvažnije grane industrije?

Iznesimo na kraju mišljenje privrednog historičara Motteka, po kome je kamen međaš okončanja industrijske revolucije masovna primjena postrojenja »c fix«.⁶ Uvjereni smo da i to mišljenje nije najbolje, iako ono ima nešto prihvatljiviju polaznu poziciju. Naime, u toku industrijske revolucije takva se postrojenja uvode, međutim, u kasnijem periodu ona postaju opšta karakteristika za proces reprodukcije krupne mašinske industrije, i kao takva nadilaze istorijski fiksirani period industrijske revolucije.

Za adekvatnije određivanje toka trajanja i završetka industrijske revolucije mora se poći s kudikamo šire platforme. Ako prihvatimo gledište da industrijska revolucija znači kvalitativnu promjenu svih faktora proizvodnih snaga društva, onda možemo formulisati kao opšte pravilo da je industrijska revolucija završena kada na osnovu novog kvaliteta proizvodnih snaga bude oformljen njemu odgovarajući društveni proizvodni proces na kapitalističkoj osnovi, to jest kada u osnovnim industrijskim granama, na bazi novih proizvodnih metoda, otpočne proizvodnja i kada bude oformljena određena struktura nacionalne privrede koja odgovara krupnoj mašinskoj industriji. Ovo opšte pravilo treba još nadopuniti napomenom, da je »...krupna industrija bila prinuđena postati gospodar nad karakterističnim sredstvima za proizvodnju, nad samim strojem, i da strojeve pravi pomoću strojeva. Tek na ovaj način je ona sebi stvorila adekvatnu tehničku podlogu i stala na svoje noge...«⁷

U raspravama nekih ekonomista i sociologa može se susresti tvrdnja da su postojale dvije, tri ili više industrijskih revolucija, a neki autori, impresionirani savremenim gigantskim razvojem nauke, tehnike i tehnologije, postavljaju pitanje, nije li to nova industrijska revolucija! Georges Friedmann govori o dvije industrijske revolucije, objašnjavajući ih s pozicija napretka tehnike, posebno primjene novih oblika pogonske energije. »...Prvu industrijsku revoluciju je karakterisao trijumf parne mašine, uglja — prvog »hljeba industrije« — i prelaz od manufakture na fabrike. Druga revolucija odgovara intenzivnom i raznolikom širenju

⁶ H. Mottek: »Studien zur Geschichte industriellen Revolution in Deutschland, Berlin 1960. god.
⁷ K. Marks: Kapital I, str. 327, Kultura 1947.

tehnike, kada preovlađuje masovna primjena električne energije u radionicama...⁸

Neki ekonomisti iznose tezu o nekoliko industrijskih revolucija, ili »pragova«, koje su vezane za značajne inovacije u primjeni novih oblika pogonske energije. Prema takvim shvatanjima, prva industrijska revolucija nastupila je s primjenom parne pogonske energije, druga s primjenom električne energije, treća s primjenom motora s unutrašnjim sagorijevanjem, kao pogonskih mašina u industriji i saobraćaju, a da se sada nalazimo na pragu nove, četvrte industrijske revolucije, vezane za atomsku energiju.⁹

Živimo u doba automatizacije, sistema instrumenata koji s pomoću elektronskih impulsa pokreću proizvodni proces tako da on postaje neprekidan i automatski. Automatizacija je, zaista, najdrastičnije sredstvo štednje ljudske radne snage koje je dosada otkrio čovjek. Sve veći prodor automatizacije u proizvodnji u svijetu stvara kod nekih fantastičnu viziju skore budućnosti, provocirajući nove sumnje, dileme i pitanja: nije li ta automatizacija u proizvodnji najava nove industrijske revolucije.¹⁰

Po svojoj zanimljivosti skreće na sebe pažnju mišljenje sovjetskog autora L. Leontijeva o industrijskoj revoluciji. Leontijev ne osporava da glavni pravci savremenog tehničkog razvoja — atomska energija, automatizacija i elektronika — stvaraju gigantske mogućnosti tehničkog napretka u svim granama proizvodnje, ali stoji na stajalištu da se ne može govoriti o drugoj industrijskoj revoluciji, nego da se čovječanstvo nalazi na pragu nove, najveće tehničke revolucije, dok je pravu industrijsku revoluciju u mogućnosti da izvrši samo socijalizam.¹¹

Osim tih najkarakterističnijih mišljenja o više industrijskih revolucija mogu se navesti druga, ali koja bi bila samo preinake ovih već spomenutih.

Shvatanje industrijske revolucije samo kao kompleksa tehničkih i tehnoloških inovacija opravdava shvatanje o dvije ili više industrijskih revolucija, već prema tome da li se te tehničko-tehnološke inovacije vežu za pogonsku energiju ili za ukupan proizvodni proces. Međutim, ako shvatimo industrijsku revoluciju kao formu kroz koju je izvršen kvalitativni skok i stvoreno sasvim novo stanje, ako je shvatimo kao kompleks socijalno-ekonomskih i političkih promjena, koje znače pobjedu kapitalizma u svjetskim razmjerima — a ona to i jeste — onda se može s dubokim uvjerenjem tvrditi da u istoriji postoji samo jedna industrijska revolucija.

Istina, Marks govori kako »... Moderna industrija nikada ne promatra i ne tretira dati oblik procesa proizvodnje kao konačan. Zato je njena tehnička osnova revolucionarna, dok je kod svih pređašnjih procesa proizvodnje bila u suštini konzervativna. Mašinerijom, kemijskim

⁸ Z. Fridman: Problemi čovjeka u industrijskom mašinstvu, str. 26, Sarajevo 1964.

⁹ Takvo shvatanje iznio je dr R. Bičanić na savjetovanju u Institutu za međunarodnu privredu u Beogradu u septembru 1965. godine.

¹⁰ Marijan Hubeni—Ljubiša Adamović: »Promjene u svjetskoj proizvodnji i međunarodnoj trgovini«, str. 9—23, Beograd 1960.

¹¹ L. Leontijev: O takozvanoj »Drugoј industrijskoј revoluciji«, Mirovaјa ekonomika i međunarodne otnošenija, br. 3, 1957.

procesima i drugim metodama neprestano revolucionira tehničku osnovu proizvodnje...« itd.,¹² ali pri tome nedvojbeno potcrtava permanentne značajne promjene tehničke osnove mašinske industrije. Zbog toga nema nikakvih ozbiljnih razloga da se značajniji kvalitativni skokovi u tehničko-tehnološkoj bazi industrije, od okončanja industrijske revolucije pa dosada ne okvalifikuju kao »revolucija«. Ako je industrijskom revolucijom stvorena i uvedena krupna mašinska industrija u život, sve dalje značajne naučne, tehničko-tehnološke inovacije mogu se okvalifikovati kao naučne, tehničke i tehnološke revolucije. Ti termini već su stekli pravo građanstva kod izvjesnog broja privrednih istoričara, samo oni nikako ne mogu biti sinonim za pojam industrijske revolucije.

I

PODIZANJE INDUSTRIJE BiH DO 1918. GODINE

Bosna i Hercegovina živi u letargiji otomanskog feudalizma sve do druge polovine XIX vijeka, i do njenih idiličnih kasaba ne dopire niti eho tih značajnih događaja od konca XVIII do poslednje četvrti XIX vijeka koji su porušili temelje feudalnog društva Evrope i uspostavili kapitalizam. Feudalna ovisnost pretežnog dijela seljaštva, izolovanost od ostalog svijeta, a naročito od svjetskog tržišta, usko unutrašnje tržište, stalni nemiri, primitivan i korumpiran upravni aparat, konzervirali su u zemlji preživjele feudalne odnose.

Prvi počeci privrednog organizovanja i prva primjetna privredna strujanja javljaju se tek na početku druge polovine XIX vijeka, a osobito od vremena vladavine Topal Osman-paše (1861—1869). U tom periodu pojavljuju se i prve kapitalističke manufakture, istina pojedinačne i usamljene (u sječi i preradi šume, u rudarstvu i talioničarstvu, u izradi sukna, preradi duhana i proizvodnji piva). Ekonomske i političke prilike nisu dozvoljavale da se sitni i neorganizovani trgovački kapitali nesmetano preliju u kapitalističku manufakturu. Zato i postojeće malobrojne manufakture nisu uspjele ostvariti koncentraciju većih kapitala. One su u stvari predstavljale prve bojažljive pokušaje trgovačkog kapitala da probije uske okvire već petrificirane, feudalne privrede.

U većini evropskih zemalja industrijska revolucija provodila se u svojoj postepenosti, prijelazom iz manufakture i kućne industrije u mašinsku industriju. Poznata Lenjinova izreka da imperijalističke sile u kolonijama najprije sagrađe željeznice, pa preko njih upućuju generale, misionare i kapital, našla je kroz austro-ugarsku okupaciju Bosne i Hercegovine svoju punu potvrdu.

1. Faktori industrijskog razvoja u Bosni i Hercegovini

a) Saobraćaj

Odmah po okupaciji Bosne i Hercegovine 1878. godine pristupa se gradnji željeznica, pa su tim prvim prugama iz Austro-Ugarske importi-

¹² K. Marks: Kapital I, str. 422, Kultura 1947.

rane u BiH industrijske mašine, kapital i stručna radna snaga, drugim riječima, gotova mašinska industrija.¹³

Moderni saobraćaj (prvenstveno željeznički) nalazi se u odnosu bliske uzajamnosti s industrijom. Željeznice povezuju osnovne elemente industrijske proizvodnje i realizacije. Saobraćaj omogućuje podizanje i razvoj industrije, ali istovremeno željeznički saobraćaj je djelo industrije, jer mu je ona stvorila tehničku osnovu.

U Bosni i Hercegovini Austro-Ugarska je pristupila gradnji željezničkih pruga prve godine okupacije, i to prvo kao okupator, a potom radi privredne eksploatacije. Željeznička pruga Bosanski Brod—Zenica—Sarajevo—Metković magistralni je željeznički smjer, čiji je sjeverni kraj bio veza za austro-ugarske željeznice, a južni veza s morem. Od ovog pravca izgrađene su bočne veze pretežno zbog eksploatacije prirodnog bogatstva zemlje, ili kao strateške pruge. Do 1918. godine u Bosni i Hercegovini bilo je sagrađeno 1517 kilometara pruga uzanog i 111,5 km pruga normalnog kolosijeka.

U godinama austro-ugarske okupacije Bosne i Hercegovine željeznica je bila osnovni činilac opšteg privrednog, a s tim i industrijskog razvitka. Industrijski razvoj Bosne bio je u direktnoj ovisnosti o smjeru izgrađenih pruga. Tamo gdje nije dospjela željeznica, i pored prirodnih bogatstava, nije podizana industrija (zapadna, jugozapadna i istočna Bosna, pojedini krajevi središnje Bosne i pretežan dio Hercegovine).

b) Prirodno bogatstvo

Veliko i raznovrsno prirodno bogatstvo Bosne i Hercegovine u rudama, šumi i hidroenergiji, pružilo je industriji koja se na njemu stvarala bogatu sirovinsku i energetska bazu. Najznačajnija grana bosansko-hercegovačke industrije — ekstraktivna industrija — razvila se na osnovi rudnog blaga. Austro-Ugarska je već 1879. godine organizirala sistematska geološka i rudarska istraživanja u Bosni i Hercegovini. Godine 1882. donijela je rudarski zakon, a već iduće godine započela je eksploataciju uglja, a narednih godina željezne rude, soli i šume.

Strani kapital je u Bosni i Hercegovini podizao samo takvu prerađivačku industriju kojoj je bio osiguran prosperitet na osnovi obilja sirovina. To potvrđuju četiri najznačajnije grane prerađivačke industrije: drvna, metalurgijska, kemijska industrija i industrija duhana. Sirovinsku bazu drvne industrije činile su nepregledne šume Bosne i Hercegovine. U Bosni i Hercegovini bilo je 2,554.771 ha zemljišta pod šumama ili polovina od njezine ukupne površine. Na svakog stanovnika otpadalo je 1,62 ha šuma. Zalihe drva bile su procijenjene na preko 300.000.000 m³.¹⁴

Za metalurgijsku industriju sirovine su davali rudnici željezne rude u Varešu i Ljubiji; za kemijsku so, ugalj i drvo iz domaćih izvora, a duhanska i prehrambena industrija takođe se temelje na domaćoj poljoprivredi.

¹³ Prva željeznička pruga izgrađena je u Bosni 1872. godine (Dobrljin—Banja Luka) u dužini od 104,33 km. Ova pruga nije imala nikakav privredni značaj za Bosnu, a već 1875. godine na njoj je bio obustavljen saobraćaj.

¹⁴ Stanje 1909. godine. Bericht über die Verwaltung von BiH, Wien 1911.

Prema katastru vodenih snaga, koji su za Bosnu i Hercegovinu sačinili austrijski stručnjaci, tokovi njenih rijeka su krili u sebi 576.755 KS energije. Do godine 1918. u podignutim hidroelektranama iskorišteno je tek 2% ovog potencijala.¹⁵

c) Kapital

Zbog specifične agrarne strukture BiH, a prvenstveno zbog njene opšte privredne zaostalosti, akumulacija kapitala kroz trgovinu bila je neznatna. Zato se kapital i nije mogao stvoriti u domaćoj privredi. Okupacija zemlje otvorila je širom vrata ulasku stranog kapitala u Bosnu i Hercegovinu.

Prva investiranja u industriju BiH vrši zemaljski erar, demonstrirajući pred znatiželjnim, ali bojažljivim stranim magnatima, kako su to i unosni i sigurni poslovi. I u kasnijem toku okupacije državni kapital igraće veoma značajnu ulogu. Naime, prodor kapitalizma u privredno zaostale, kolonijalne zemlje nužno povlači za sobom intervenciju države u privredi i aktivno angažovanje njenog kapitala. Državni kapital podiže ili sam, ili participira s privatnim kapitalom u svim privrednim djelatnostima: industriji, poljoprivredi, zanatstvu, bankarstvu, trgovini i saobraćaju. Tako je zemaljski erar bio vlasnik: 11 ugljenokopa, jednog rudnika željezne rude i dvije solane. U drvnoj industriji erar je imao 14 režijskih preduzeća pri šumskim upravama, a od 1913. godine preuzeo je paket dionica najvećeg drvno-industrijskog preduzeća »Bosansko d. d. za industriju drveta Otto Steineis«. U tekstilnoj industriji dva preduzeća bila su u državnim rukama, u kemijskoj takođe dva, u duhanskoj četiri, dok je u Željezari Vareš erar učestvovao sa 56%, a u Željezari Zenica sa 14% udjela.

Strani privatni kapital u Bosni i Hercegovini favorizovan je veoma povoljnim koncesijama u okviru »Programa privrednog razvoja okupiranih pokrajina«. ¹⁶ U početku kapitalisti pojedinci osnivaju industrijska preduzeća, ali je kasnije s povoljnim perspektivama rasla potreba za većim kapitalima i dolazilo je do povezivanja tih kapitala s većim finansijskim izvorima: bečkim i peštanskim bankama. Iza najvećeg dijela kapitala, investiranog u industriju BiH, pa i onog što ga ulaže zemaljski erar, stoje veliki novčani zavodi Beča i Budimpešte »Wiener Bankverein«, »Unionbank«, »Pester Ungarn Commerzialbank«, »Ungarn Bank für Industrie und Handel« itd.

Ako promatramo strani kapital uloženi u industriju BiH s gledišta porijekla, može se napraviti jedna gruba shema njegova angažovanja po industrijskim granama.

■

rudarstvo

austrijski i mađarski

drvena industrija

austrijski, mađarski, italijanski
i domaći

¹⁵ Dr Kemal Hrelja: »Industrija BiH do kraja prvog svjetskog rata«, strana 33/34, Beograd 1961.

¹⁶ »Bosansko d. d. za industriju drva iz Dobrljina« dobilo je koncesiju na bazi ugovora sa zemaljskim erarom da eksploatira tolike komplekse bosanske šume da je moglo da zavede tzv. vječitu sječu. Turnus rada u njegovom području bio je toliki da dok bi na jednom mjestu završili rad, na području predašnje sječe već bi narasla i sazrela nova šuma za sječu.

crna metalurgija	austrijski i njemački
kemijska industrija	austrijski, njemački, belgijski i švicarski
Prehrambena industrija	austrijski i domaći

Grafičku industriju, nekoliko malih preduzeća u području prehrambene industrije i industrije papira podigli su pojedinci, austrijski kapitalisti, koji su se istovremeno i nastanili u Bosni, tako da su ti kapitali, uneku ruku, stekli klasifikaciju domaćih kapitala.

d) Radna snaga

Prije okupacije Bosna i Hercegovina nije imala radničku klasu. Kao i sve kolonijalne sile, Austro-Ugarska je ostavila na miru zatečene feudalne odnose. Ne samo to, ona je nastojala da ih određenom politikom konzervira i učini trajnim. Nasuprot takvom stanju, industrijska revolucija imala je kao posljedicu pojavu proletarijata. Dinamičan ekonomski razvitak BiH po okupaciji izaziva promjene u strukturi njenog društva. Sve veća stihija zakona robne proizvodnje i razmjene oduzima siromašnim i srednjim slojevima grada i sela sredstva za proizvodnju i upućuje ih na tržište radne snage. Protjerani kmetovi, seoska sirotinja, mnogobrojni pripadnici vojnih, upravnih i feudalnih pratnji bosanskog porijekla, gradska sirotinja i strani, kvalifikovani radnici, sačinjavali su osnovu mlade radničke klase Bosne i Hercegovine.

U početku strani radnici su najbrojniji. Oni se upošljavaju prvo u drvnoj industriji, i to ne samo na preradi drveta, nego čak i na sječi šume. Industrijalci s velikim podozrenjem gledaju na domaći element i nerado ga upošljavaju i za najprostije manuelne radove. Tek s vremenom domaći radnici dobivaju zaposlenje, i to za najgrublje fizičke radove. Sve do poslednje decenije XIX vijeka u mnogim industrijskim gradovima Bosne i Hercegovine strani radnici činili su preko polovine svih zaposlenih.

Kao i u svim zemljama koje su prolazile kroz fazu početne industrijalizacije, odnosno industrijske revolucije, u strukturi industrijskog radništva u BiH veliki broj čine žene i djeca. Istina, u BiH nije bila razvijena tekstilna industrija, koja je obično zapošljavala žensku i dječju radnu snagu, pa i pored toga i ovdje je zapošljavanje žena i djece bilo veoma rasprostranjeno. U duhanskoj industriji, tvornici šibica, šećerani, pivari, tkaonicama ćilima i veza, tvornici čarapa i u drugim manjim preduzećima najveći dio uposlene radne snage čine žene i djeca. Tek 1914. godine Rudarsko satništvo za BiH izričito propisuje zabranu zapošljavanja djece ispod 14 godina starosti na radu u rudnicima.

Zarade žena i djece za isti rad trostruko su manje u usporedbi s muškarcima. Masovnom iskorištavanju ženske i dječje radne snage u industriji BiH pogodovalo je teško ekonomsko stanje njenog radništva. Teški uslovi zaposlenja i niske najamnine prisiljavali su ih da pod bilo kakvim okolnostima upošljavaju svoje žene i djecu.

e) Unutrašnje i vanjsko tržište

Koliko god je agrarna struktura jedne zemlje, zbog brojne i jeftine radne snage, povoljan faktor za izgradnju industrije, ona u isto vrijeme može biti dvojako nepogodna. Prvo zbog slabog proizvodnog efekta ne-stručne radne snage, a i zbog slabe potrošačke sposobnosti radnika u industriji i ostalog stanovništva. Apsorpciona sposobnost unutrašnjeg tržišta od posebnog je značaja za mnoge grane prerađivačke industrije. Međutim, dok u jednoj nacionalnoj privredi postoji direktna uzajamnost između industrije i tržišta, u Bosni i Hercegovini ova veza javlja se u nešto izmijenjenom sadržaju. Bosanskohercegovačka industrija bila je kolonijalnog tipa, uključena u privredno područje matične zemlje i podložna uticaju njenog, a preko ovog i svjetskog tržišta za koje je radila industrija metropole. I dok je bosanskohercegovačko tržište u izvjesnoj mjeri vršilo uticaj na industriju matice zemlje, tržište dvojne monarhije, na koje je uveliko bila orijentisana industrija BiH, i svjetsko tržište, bili su presudni faktori za bosansku industriju. Istina, pri ovoj ne smije se potpuno zanemariti i uticaj unutrašnjeg bosanskohercegovačkog tržišta na njenu industriju. To se prvestveno odnosi na građevinsku djelatnost, i industriju građevinskog materijala, koja je u BiH zauzela veoma široke razmjere.

f) Carinska zaštita, poreska i tarifna politika

Dok su prirodno bogatstvo, kapital, rad i tržište za industrijalizaciju zemlje činioci objektivne prirode, carinska, poreska i tarifna politika jesu subjektivni faktori. Njihov subjektivni karakter proističe iz privredne politike države kojom ona utječe na industrijalizaciju zemlje.

Priključenje Bosne i Hercegovine carinskom području Monarhije imalo je mnogostrukog utjecaja na njihovu privredu. Carinska politika usklađena istovremeno s poreskom i tarifnom, a još uz to i jednom posebnom formom državne indirektno integracije na razvoj industrije, tj. raspodjele javnih nabavki, suvereno je odlučivala o tom koja će se industrija u Bosni i Hercegovini razvijati, a kojoj će razvoj biti onemogućen. Pri podjeli koncesije nekom kapitalisti ili grupi kapitalista za podizanje izvjesnog industrijskog objekta u Bosni i Hercegovini, zajedničko ministarstvo finansija oslobađalo ih je plaćanja carine na uvezene strojeve i opremu tvornica. Potom su za izvjestan period vremena oslobođeni plaćanja svih direktnih poreza i, na kraju, dobivali su povlašćenu željezničku tarifu za prijevoz na bosanskim željeznicama sirovina, polupreradevina i gotovih proizvoda. Tako su bila favorizovana pojedina industrijska preduzeća, dok je, s druge strane, bilo čestih slučajeva ometanja razvoja drugih.

Visokom carinskom barijerom onemogućeno je bilo podizanje u Bosni bilo kakvog industrijskog preduzeća koje bi se orijentisalo na uvoz repromaterijala izvan carinskog područja dvojne monarhije.

Poseban uticaj na razvoj bosanske industrije vršila je okupaciona vlast poreskom i tarifnom politikom. Da bi privukla privatni kapital u

okupirane pokrajine, Austro-Ugarska je odredila nisku poresku stopu na tečevinu. Poreski ključ od 3% djelovao je stimulatивно na ulaganje u industriju BiH. U isto vrijeme poreska stopa iznosila je u Austriji 10% od čistog prihoda. Koliko je niska poreska stopa u BiH bila značajan faktor za razvoj industrije, najbolje pokazuje reagovanje industrijskih kapitalista 1911. godine na pokušaj zemaljskog erara da novim zakonskim aktom poveća poresku stopu od 3 na 10%. Posljedica te reakcije je bila da se zemaljska vlada obavezala da neće u narednih šest godina uvađati nove poreze.

Povoljna željeznička tarifa pogodovala je ugarskoj mlinskoj industriji na račun bosanske. Zbog toga je sarajevski paromlin, veliko industrijsko preduzeće kapaciteta od 1.000 vagona godišnje, radio sve do prvog svjetskog rata s neznatnim postotkom svog kapaciteta.

Trvenja između Austrije i Mađarske oko interesnih sfera na Balkanu takođe se odražava i na industriju Bosne i Hercegovine. BiH je bila u interesnoj sferi Austrije, zbog čega su mađarske vlasti za tranzit bosanske industrijske robe kroz Mađarsku odredile više tarifne stavove nego za istu robu iz svog interesnog područja.

2. Obim i svojstva industrije Bosne i Hercegovine podignute do 1918. godine

Do 1918. godine u Bosni i Hercegovini podignuto je 121 industrijsko preduzeće. Raspoređena po industrijskim granama ta industrija je izgledala ovako:

Ekstraktivna industrija:

ugljenokopi	19
rudnici željezne rude	2
ostali metalni rudnici	5
solane	2

Prerađivačka industrija:

crna metalurgija	2
drvena industrija	20
kemijska industrija	10
prehrambena industrija	11
tekstilna industrija	7
duhanska industrija	4
industrija papira	2
grafička industrija	16
građevinska industrija	11
kožarska industrija	1
gradske elektrane	8
(ostale elektrane uključene su u industrijska preduzeća kojim su i pripadala)	
gradska plinara	1

U danima svog najvećeg prosperiteta, u godinama pred prvi svjetski rat, ova industrijska preduzeća Bosne i Hercegovine zapošljavala su (prosjeak za godine 1906—1916) 51.730 radnika i namještenika.

Industrija Bosne i Hercegovine podignuta do 1918. godine imala je izrazit kolonijalni karakter. Naime, u njoj dominira oštra granica koja dijeli tu industriju na brojem i značajem daleko veći dio eksportne industrije i na drugoj strani pedesetak sitnih, industrijskih preduzeća lokalnog značenja. U prvu grupu spadaju rudarstvo, metalurgija, drvna, kemijska i duhanska industrija.

Eksportna industrija 65 preduzeća 44.380 radnika 53,73% 85,79%

Lokalna industrija 56 preduzeća 7.350 radnika 46,28% 14,21%

Ovaj period industrijske revolucije Bosne i Hercegovine nosi u sebi mnoge karakteristične popratne pojave kakve susrećemo u mnogim drugim zemljama u fazi njihove industrijske revolucije. Međutim, za Bosnu i Hercegovinu od posebnog je značenja činjenica da je njena intenzivna faza industrijske revolucije prolazila u uvjetima njenog kolonijalnog statusa. Naime, nepobitno je da je Bosna i Hercegovina u toku ovih četrdesetak godina doživjela pod Austro-Ugarskom veliki skok u privrednom i društvenom razvitku. U tom privrednom razvitku posebno značajno mjesto bilježi industrija. Kako je industrijski razvoj bio diktiran interesom metropole, došlo je do veoma jednostranog razvoja industrije. Ta jednostranost industrije opteretila je i predodredila drugu fazu njene industrijske revolucije od 1919. do 1941. godine.

II

DRUGA FAZA INDUSTRIJSKOG RAZVOJA U BOSNI I HERCEGOVINI 1919—1941.

1. Faktori industrijskog razvoja Bosne i Hercegovine 1919—1941.

a) Saobraćaj

U toku četrdesetgodišnjeg gospodstva Austro-Ugarske sagrađena je bosansko-hercegovačka željeznička mreža. Početkom ovog vijeka, a naročito neposredno pred prvi svjetski rat, ta željeznička mreža postala je glavna smetnja daljeg privrednog, a posebno industrijskog razvitka Bosne i Hercegovine.

Pred prvi svjetski rat (1913. god.) izrađen je u bosanskom Saboru veliki program građenja pruga u Bosni i Hercegovini. Tim programom bila je predviđena izgradnja normalne pruge: Šamac—Doboj—Sarajevo; normalne pruge Bos. Novi—Bihać; normalne pruge Brčko—Čelinac—Tuzla, sa ogrankom Čelinac—Bijeljina i pruge uzanog kolosijeka Bugojno—Kupres—Aržano, kao veze na prugu uzanog kolosijeka Sinj—Split.

Poslije rata problem željezničkog saobraćaja u Bosni i Hercegovini postaje još akutniji. On se ne ispoljava samo u uskom kolosijeku bosansko-hercegovačkih željeznica i zbog toga njihovoj izolovanosti od pruga ostalih krajeva Jugoslavije, maloj propusnoj moći tih pruga i

uopšte nedovoljnosti te mreže za tako veliku površinu nego i u njenoj dotrajalosti i kroničnoj oskudici vagona. Pisane su čitave studije, mnogobrojni izvještaji, rezolucije, peticije i šta sve nije preduzimano da se dokaže neminovnost potrebe zamašnih radova na rekonstrukciji postojećih i izgradnji novih željezničkih pruga u Bosni i Hercegovini. Privreda Bosne i Hercegovine trpjela je zbog takvih prilika na njenim željeznicama goleme štete. Na području sarajevske željezničke direkcije (nadležna za područje Bosne i Hercegovine) prevezeno je 1914. godine 950.589 tona, dok je 1928. godine — bruto prijevoz — na bosansko-hercegovačkim željeznicama iznosio 1,387.946 tona. Smatralo se da je iznos bruto-prijevoza godine 1914. bio maksimalni domet kapaciteta željeznica Bosne i Hercegovine.

U Bosni i Hercegovini u periodu od 1918. do 1941. godine izgrađeno je 176 km novih željezničkih pruga, prema 1684 km željezničkih pruga izgrađenih do 1918. godine.

Od 1918. godine do svoje propasti stara Jugoslavija je uvećala svoju željezničku mrežu za 1840 km. Raspoređeno po pojedinim pokrajinama od novosagrađenih pruga otpadalo je na:

Srbiju s Vojvodinom	886 km ili 48%
Hrvatsku	441 km ili 24%
Makedoniju	217 km ili 12%
Bosnu i Hercegovinu	176 km ili 9%
Crnu Goru	71 km ili 4%
Sloveniju	49 km ili 3%

Pored toga što je Bosna i Hercegovina u jugoslovenskoj željezničkoj građevinskoj politici bila očito zapostavljena u gradnji novih željezničkih pruga, njena privreda je još više trpjela zbog ostajanja pri uskom kolosijeku njenih pruga, zbog aljkavog vođenja i korupcije na željeznicama, oskudice prijevoznih sredstava, dotrajalosti voznog parka i tako dalje.

Prema jednoj statistici, godine 1919. u Bosni i Hercegovini ukupna dužina putova iznosila je 6.960,75 km ili 13,59 km putova na 100 km², ili 13,60 km putova na 1000 stanovnika.

Zbog oskudice željezničke mreže u Bosni i Hercegovini cestovni saobraćaj igrao je prvorazrednu ulogu. I dok je do 1929. godine, tj. do godine dok je Bosna i Hercegovina koliko-toliko fungirala kao jedna privredna pa i saobraćajna cjelina u svojim istorijskim granicama, postojala bar izvjesna usklađenost njene željezničke i cestovne mreže, uglavnom naslijeđene iz prethodnog vremena, poslije podjele Bosne i Hercegovine na banovine najedanput dolazi do punog izražaja oskudnost i nedovoljnost njenih komunikacija. Bosna i Hercegovina razdijeljena je na četiri banovine, ali najveći njen dio pripao je Vrbaskoj i Drinskoj banovini. Sada se pokazalo da su i Vrbaska i Drinska banovina ostale s veoma oskudnom željezničkom i putnom mrežom.

U Drinskoj banovini postojao je samo jedan kilometar željezničke pruge normalnog kolosijeka (od mosta na Savi do stanice Brčko), 600

km željezničke pruge uskog kolosijeka, uglavnom na periferiji banovine, i oca 250 km rudarskoindustrijskih željeznica s pravom na javni saobraćaj, ali koje su povezivale samo nekoliko industrijskih centara. Vrbaska banovina imala je svega 741 km svih vrsta željezničkih pruga.

Zbog toga su kao komunikaciono sredstvo u obje banovine na prvo mjesto dolazile ceste, pa je njihovo stanje (razvijenost putne mreže i njen kvalitet) bilo od primarne važnosti za privredni život.

Tri četvrtine cesta u BiH bile su neprohodne ili teško prohodne, i to su bile državne i banovinske, dok su opštinski putovi svi bili neprohodni.

Takvom stanju cesta Bosne i Hercegovine odgovarao je i neznatan broj motornih vozila. Iako je automobilizam uzeo široke razmjere u svijetu poslije prvog svjetskog rata, Jugoslavija je dobrim dijelom bila po strani od tog upravo senzacionalnog revolucioniranja cestovnog saobraćaja. U okviru Jugoslavije postojale su velike razlike po pojedinim pokrajinama u broju motornih vozila. Drinska i vrbaska banovina nalazile su se u tom pogledu na posljednjem mjestu.

BROJ MOTORNIH VOZILA PO POJEDINIM KRAJEVIMA

Zemlja	Putnički		Kamioni		Autobusi		Ukupno	
	1929.	1935.	1929.	1935.	1929.	1935.	1929.	1935.
Drinska banovina	515	430	128	83	29	66	672	579
Vrbaska banovina	118	146	31	24	30	26	179	196
Slovenija	1267	1716	632	711	171	152	2070	2579
Jugoslavija	8397	7262	2979	2410	812	707	12188	10379

Slovenija je imala iste godine preko 4,5 puta više automobila nego drinska i vrbaska banovina zajedno.

b) Ostali faktori industrijskog razvoja

Ostali faktori industrijskog razvoja Bosne i Hercegovine u ovom razdoblju između dva svjetska rata kao: prirodna bogatstva i radna snaga ostali su, uglavnom nepromijenjeni. I u ovom periodu dominantna uloga u industriji i u investicijama u nova industrijska preduzeća zadržava strani kapital, uz nešto jače angažovanje domaćeg kapitala u drvenoj industriji, državnog kapitala u metalurgiji.

c) Privredna, odnosno industrijska politika

Jugoslovenski privredni organizam bio je složen iz dijelova različitih nacionalnih privrednih organizama, koji su prvi puta u historiji ušli u sastav Jugoslavije kao političke cjeline. Zbog toga sve mjere koje su poduzimane da bi se razvila nacionalna privreda, a koje o tome faktoru nisu vodile računa, unaprijed nisu mogle računati na željeni uspjeh. Mnoge od takvih mjera nisu bile ni valjane, ni uspješno provođene. Drugi važan faktor koji je, pored neadekvatne privredne politike, komplikovao još više problem industrijalizacije Jugoslavije bila je struktura doma-

ćeg tržišta. Jugoslavensku industriju pretežnim dijelom izgradili su i podržavali strani kapitali. Na drugoj strani, njen glavni oslonac bilo je jugoslovensko potrošačko tržište, koje formira veliki broj potrošača slabe kupovne moći. Sigurno da je bilo nemoguće uskladiti odnos stranog kapitala i domaćih potrošača. Stavljeni prinudno u odnos ovisnosti prema stranom kapitalu, domaći potrošači morali su da snose danak primitivnoj i bezočnoj eksploataciji.

2. Pregled industrije Bosne i Hercegovine između dva rata, njena struktura i njene karakteristike

U razdoblju od 1918. do drugog svjetskog rata bosanskohercegovačka industrija prošla je nekoliko karakterističnih faza.

PRERAĐIVAČKA INDUSTRIJA BOSNE I HERCEGOVINE¹⁷

Godina	Broj tvornica	Kapital u 000 din	Radnih mjesta	Pogon
1919—1923.	50	120.492	5.058	3.551
1924—1928.	34	32.963	1.553	2.547
1929—1933.	29	54.314	1.525	2.078
1934—1938.	16	31.075	2.196	1.901
1919—1938.	129	238.844	10.332	10.077

Odmah poslije rata nastupa period privrednog oporavljanja, koji se završava stabiliziranjem prilika na unutrašnjem tržištu i sređivanjem spoljnotrgovinskih odnosa. U ovom prvom petogodištu sagrađeno je najviše novih tvornica, a takođe i investirano najviše kapitala u industriju u odnosu na iduća razdoblja. U ovom periodu uloženi kapital po jednom preduzeću relativno je visok i iznosi 2,409.800 dinara. Drugi period počinje 1924. godine stabiliziranjem nacionalne monete i donošenjem nove carinske tarife, a završava početkom svjetske privredne krize 1929. godine. U ovom periodu, poslije sređenja finansijskih prilika u zemlji, u investiranje u nova preduzeća ulazi se mnogo opreznije. Zbog toga je u ovom periodu sagrađeno manje novih industrijskih preduzeća, a ono što je podignuto mahom su sitna preduzeća, što se vidi po prosjeku investicija na jednu tvornicu — 696,5 hiljada dinara. Treći period obuhvata vrijeme krize (1929—1933). U ovom periodu se takođe podižu industrijska preduzeća. Međutim, prikaz podizanja novih industrijskih preduzeća u ovom periodu, učinjen po pojedinim godinama, pokazaće da je osnivano sve manje novih preduzeća kako se kriza produbljivala.

Godina	1929.	1930.	1931.	1932.	1933.	1934.
Broj tvornica	6	1	5	5	2	1
Kapital u 000 din	23697	15664	11549	2153	1251	673
Radna mjesta	671	275	254	317	62	64
Pogon KS	654	537	695	152	40	98

¹⁷ Statistika industrije Kraljevine Jugoslavije, str. 65, 67 i 73, Beograd, 1941. god.

Ekonomska kriza u industriji Jugoslavije krajnje se zaoštrila 1933. godine. Ulaganje kapitala u industriju u ovom periodu iz godine u godinu osjetno je manje i 1934. godine iznosi svega 2,8% investicija iz 1929. godine.

Posljednji period od 1934. do 1938. godine doba je izvjesnog oporavljanja poslije teške krize, što se manifestira ne toliko po broju podignutih preduzeća koliko po kapitalu uloženom na jedno preduzeće. Uloženi kapital je opet relativno visok, pogotovu ako se uporedi sa stanjem u drugom periodu (1942, 1000 dinara).

Upoređenje dinamike izgradnje industrijskih preduzeća, ulaganja kapitala, otvaranja novih radnih mjesta i tehničkog nivoa (s obzirom na ugrađenu pogonsku snagu) između grupa preduzeća sagrađenih do 1919. i od 1919. do 1938. godine (iz analize se izostavlja 25 preduzeća bez podataka o godini izgradnje) pruža mogućnost da se stvori nekoliko interesantnih zaključaka.

S gledišta ulaganja kapitala, industrijska preduzeća podignuta prije 1919. godine imaju preko tri puta veća prosječna ulaganja. Na jedno preduzeće iz perioda prije 1919. godine dolazilo je prosječno 6,107.600 dinara, a na ona poslije 1919. godine 1,851.500 dinara.

Na jedno preduzeće podignuto do 1919. godine otpadalo je prosječno 138,4 radnih mjesta, a na ona poslije 1919. godine 80,0 radnih mjesta.

Najkrupnija industrijska preduzeća Bosne i Hercegovine (rudarstvo, kemijska industrija, drvena industrija) nastala su do 1919. godine. Ona čine i u periodu između dva rata bazu bosanskohercegovačke industrije. S druge strane, preduzeća nastala poslije 1919. godine po kapitalnim investicijama nalaze se daleko ispod jugoslovenskog prosjeka, koji za ovaj period od 1919. do 1938. godine po jednom preduzeću prosječno iznosi 2,878,500 dinara, prema 1,851,500 dinara u Bosni i Hercegovini.

Ako se uporedi raspored industrijskih preduzeća u Bosni i Hercegovini po granama iz 1938. godine sa stanjem 1918. godine, primjećuje se da je samo porastao broj preduzeća, a zastupljenost pojedinih industrijskih grana ostala je gotovo nepromijenjena. Drugim riječima, industrija Bosne i Hercegovine kroz ovih dvadeset godina ostala je s obzirom na broj industrijskih grana u granicama zacrtanim prije 1918. godine.

Najveći porast u ovom vremenskom razdoblju bilježi drvena industrija. Broj preduzeća u ovoj industrijskoj grani porastao je, u odnosu na stanje 1918. godine, preko četiri puta. Do ovog porasta došlo je zbog povoljnijih političkih prilika nastalih za domaći kapital poslije ujedinjenja.

Sva rudarska preduzeća naslijeđena su iz perioda prije 1918. godine i na tom području između dva rata nije bilo nikakvih promjena.

Veći dio ovih novopodignutih industrijskih preduzeća Bosne i Hercegovine između dva svjetska rata spada uglavnom u one industrije koje traže male i srednje investicije. To su preduzeća čija je proizvodnja namijenjena konačnoj potrošnji (neproizvodnoj potrošnji) i čiji vlasnici insistiraju na brzom obrtu kapitala.

Kao posljedica odsutnosti jedne opštejugoslovenske politike industrijalizacije zemlje i prepuštanje inerciji industrijalizaciju koju je za-

počela Austro-Ugarska u našim krajevima — pri tome vođena svojim određenim interesima — stanje ravnomjernog industrijskog razvitka jugoslovenskih pokrajina pred drugi svjetski rat još se izrazitije pogoršalo. Naslijeđene disproporcije proizvodnih snaga u industriji pojedinih krajeva, koje su za sobom vukle različit nivo životnog i kulturnog standarda pojedinih jugoslovenskih naroda, kao da je svjesno održavana i produbljivana. U takvoj anacionalnoj privrednoj politici, promatrano sa bilo kojeg gledišta (unapređenja poljoprivrede, saobraćaja, prosvjetnih i zdravstvenih prilika i konačno unapređenja industrije), Bosna i Hercegovina bile su izrazito zapostavljene. Zaista se s pravom može postaviti pitanje: da nije BiH proživjela nacionalno-političku golgotu austro-ugarske okupacije, ali ipak pri tome, bez obzira na motive koji su to pokretali, doživjela znatan skok privrednog razvitka, s kakvim bi tek teškim bremenom srednjovjekovlja dočekala početak drugog svjetskog rata?

Industrijalizacija Bosne i Hercegovine u periodu između dva svjetska rata manjeg je obima nego do 1918. godine. Međutim, i u poređenju sa ostalim jugoslovenskim pokrajinama industrijski razvitak Bosne i Hercegovine je osjetno slabiji.

U periodu 1918—1938. god. Slovenija je u kapitalnim investicijama u industriji zadržala isto mjesto kao i u periodu do 1918. godine. U Hrvatskoj taj procenat osjetno raste, u Srbiji neznatno opada, a u Bosni i Hercegovini se smanjuje gotovo za polovinu. To je uvjetovalo da je 1938. godine Bosna i Hercegovina u industriji Jugoslavije zauzimala upravo neznatno mjesto, kao što to pokazuje tabela:

STANJE 1938. GODINE

Zemlja	% svih tvornica u zemlji	% cjelokup. inv. kapitala	% ukupno instaliranih pogona	% svih radnih mjesta
Srbija	36,1	34,0	27,9	34,4
Hrvatska	32,0	36,0	39,8	32,5
Slovenija	21,4	18,0	19,8	21,4
Bosna i Hercegovina	7,0	9,8	10,8	10,4
Makedonija	3,0	2,0	1,5	1,2
Crna Gora	0,5	0,2	0,2	0,1

DIE ENTWICKLUNG DER INDUSTRIE IN BOSNIEN UND DER HERZEGOWINA BIS ZUM ZWEITEN WELTKRIEG

In einer ausführlichen Einleitung befasst sich der Verfasser mit dem Entstehen und der Entwicklung der Industrierevolution im allgemeinen. Dabei werden Meinungen, Definitionen und Einstellungen einzelner Schriftsteller analysiert, verglichen und kritisch behandelt. Danach wird die Meinung des Verfassers dargestellt.

Im übrigen Teil seiner Arbeit behandelt der Verfasser die Entwicklung der Industrie in Bosnien und der Herzegowina bis zum Jahre 1918. Die kapitalistischen Verhältnisse entstanden in diesem Gebiet spät und langsam, demnach auch die industrielle Produktion. Der Meinung des Verfassers nach war der Verkehr, insbesondere das Eisenbahnnetz, ein wichtiger Faktor der wirtschaftlichen, somit auch der industriellen, Entwicklung Bosniens und der Herzegowina. In den Gegenden, wo keine Eisenbahn bestand, bestand auch keine Industrie, trotz allem Naturreichtum. Die grossen und vielfältigen Naturschätze (Wälder, Bergwerke und Hydroenergie) schufen eine breite Basis der Entwicklung der Industrie. Im Lande jedoch konnte wegen der wirtschaftlichen Rückständigkeit keine grössere und notwendige Menge des Kapitals entstehen. Durch die Okkupation wurde die Tür dem fremden Kapital geöffnet. Dies wurde vom Staate stimuliert, obwohl er auch als ein grosser wirtschaftlicher Unternehmer fungierte. In den Industrieunternehmen arbeiteten fremde und einheimische Arbeiter. Ihre Zahl variierte im Laufe der Zeit, so auch ihre Qualifikationsstruktur. Der Verfasser gibt eine Übersicht der Unternehmen nach einzelnen Wirtschaftszweigen. Besonders wird in quantitativen Angaben die Entwicklung der Industrie in Bosnien und der Herzegowina in dem Zeitraum 1918—1941 geschildert.

SADRŽAJ — INHALT — SOMMAIRE

ACTA

HISTORICO-OECONOMICA IUGOSLAVIAE

Časopis za ekonomsku povijest Jugoslavije

Часопис за економску историју Југославије

Časopis za ekonomsko zgodovino Jugoslavije

Списание за економска историја на Југославија

VOL. I

REDAKCIJA

**IVAN ERCEG, NIKOLA GAČEŠA, KEMAL HRELJA,
DŽEVAD JUZBAŠIĆ, DANICA MILIĆ, ANĐELKO RUNJIĆ,
JOŽE ŠORN, NIKOLA VUČO, DANČO ZOGRAFSKI**

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

IVAN ERCEG

**Redakcija »Acta historico-oeconomica Iugoslaviae«, 41000 Zagreb,
Strossmayerov trg 2 (privremeno)**

**Pretplatu i narudžbe slati na »Školska knjiga«, 41000 Zagreb,
Masarykova 28**